

RAFFAI JUDIT

A MAGYAR FOLKLORISZTIKA TEXTUALIZÁCIÓS ELJÁRÁSAI A 19. ÉS 20. SZÁZAD FORDULÓJÁN KÁLMÁNY LAJOS EPIKUS SZÖVEGEINEK TÜKRÉBEN

ABSZTRAKT: Kálmány Lajos (Szeged, 1852 – Szeged, 1919) a magyar folklorisztika kiemelkedő személyisége, a szegedi nagytáj kutatója volt. Munkáit, kutatási módszerét a magyar folklorisztika máig jelentősnek ítéli meg. Az első olyan néprajzi gyűjtőink közé tartozott, aki egy előre kialakított gyűjtési tervvel, tudatosan egy nagytáj területén folytatott terepmunkát, és aki a szóbeliségből kiindulva, a hitelesség kérdését szem előtt tartva, pontos nyelvjárási lejegyzésre törekedve közölte a szövegeit. Sokat tartózkodott a terepen, tudományos tevékenységét az ott megismert jelenségek, a szóbeli kultúra jellegzetességei formálták, ennek köszönhető, hogy életművében számos, ma már módszertani jelentőségű elemet fedezhetünk fel. A magyar folklorisztika egyes megítélései szerint a gyűjtési és textualizációs eljárásai a korabeli folklorisztikai kánonnal szakító módszereket mutatnak. Munkánkban Kálmány Lajos hagyatékát, ezen belül az epikus folklórszövegeket (leginkább meséket), illetve a róla szóló diskurzusokat tekintjük át Kálmány textualizációs eljárásai szempontjából. A konkrét szövegeket a korszak kontextusában vizsgálva arra keressük a választ, hogy Kálmány Lajos gyűjtői, archiváló és publikáló gyakorlatai megelőzték-e korát?

KULCSSZAVAK: Kálmány Lajos, történeti folklorisztika, mesekutatás, szövegrögzítés

A magyar néprajz a 20. század közepétől folyamatosan foglalkozott történeti szövegfolklorisztikával, viszont az utóbbi két évtizedben hangsúlyos lett az az irány, amely szisztematikusan a 19. századi mesekutatók vizsgálatára fókuszál. „A hazai történeti mesekutatók az utóbbi egy évtizedben élénkült meg, amit a szövegkiadások, forrásfeltáró és értelmező tanulmányok számának növekedése is jelez” – írta 2012-ben Gulyás Judit.¹ Ebben jelentős szerepe volt az MTA Néprajzi Kutatóintézet mesekutatóinak, az ELTE BTK Folklore Tanszékén történt kutatásoknak, az Etnoszkóp folyóirat körül csoportosult néprajzkutatóknak, valamint az erdélyi folkloristáknak. Ennek köszönhetően az elmúlt évtizedekben a 19. század legjelentősebb mesegyűjteményeinek a kutatása, forrásfeltárása és kiadása is megkezdődött, illetve megtörtént.² Ezek közül csak a legjelentősebbeket emelnénk ki: megjelent a *Sárospataki kéziratos mesegyűjtemény*,³ valamint Ipolyi Arnold folklórgyűjteménye Benedek Katalin jóvoltából;⁴ Dékány Rafael alföldi mesegyűjteménye,⁵ az erdélyi Szabó Sámuelnek és gyűjtőkörének folklóranyaga Olosz Katalin szerkesztésében;⁶ Kálmány Lajos több mint száz éve kéziratban lévő alföldi népköltészeti gyűjteménye;⁷ Kriza János hagyatékának jelentős része Olosz Katalin és Szakál Anna kutatásának eredményeként;⁸ az Arany család mesegyűjteményének kritikai kiadása Domokos Mariann és Gulyás Judit munkájának köszönhetően.⁹ Nemcsak a 19. századi szövegtanulmányok bemutatása történt meg, hanem ezekhez releváns folklorisztikai kutatások is társultak, több tanulmány, tanulmánykötet¹⁰ és doktori disszertáció is született a témában.¹¹ Ennek köszönhetően még többet tudunk a 19. századi mesekutatókról, szövegformálási eljárásairól, filológiai problémáiról.

1 Gulyás 2012, 324.

2 Gulyás 2012, 324–325.; Bárh 2012, 14.

3 Benedek 2003.

4 Benedek 2006.

5 Dékány 2004.

6 Szabó 2009.

7 Kálmány 2015.

8 Kriza 2012, 2013.

9 Domokos – Gulyás 2018.

10 Ezek közül a jelentősebbeket Gulyás Judit foglalta össze (Gulyás 2012, 325.).

11 Gulyás 2008.

ról. Ennek tükrében kívánom megvizsgálni a népmeseszövegek szempontjából a 19. század textológiai gyakorlatához szorosan kapcsolódó, de a 20. század folklorisztikájában is jelentős hatást kifejtő Kálmány Lajos (Szeged, 1852 – Szeged, 1919) gyűjtői és szövegközlési gyakorlatát. Mindezt segíti az is, hogy a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumának Kéziratgyűjteményében található Kálmány Lajos-hagyaték jelentős részének a digitalizálása a közelmúltban megtörtént, és a mindeddig rossz állapota miatt a kutatók számára elérhetetlen anyag tetemes része hozzáférhetővé vált.¹²

Kálmány Lajos életrajzi adatai

Kálmány Lajos folklorisztikai gyűjtéseivel – Kriza János *Vadrózsák* kötetére reflektálva – az alföldi népköltészet gazdagságára szerette volna felhívni a figyelmet: „Látva az idegen népektől elszigetelten élő székelyeknek az ősoktól öröklött kincsekhez való ragaszkodását, a mennyire módomban volt, hasonló helyzetben élő magyarokat kerestem fel az Alföldön, hogy a nép ajkán élő nyelvhasználatokat segítsek megmenteni az enyészettől” – írta.¹³ Ennek értelmében Kálmány Lajos tudatosan az alföldi népköltészet előtérbe helyezése céljából többnyire egy nagytáj területén, Szegeden és a szegedi kirajzású bán-sági településeken folytatta a kutatásait. A szegedi nagytáj vizsgálata összefüggésbe hozható életrajzával is. Kálmány Lajos Szegeden született szegény felsővárosi tímárcsaládban. Elemi iskolái elvégzése után 1862-ben iratkozott be a szegedi piarista gimnáziumba, majd ezt követően a papi hivatást választva Temesvárra került teológiai tanulmányokra.¹⁴ Oktatási intézményeinek szellemisége kimondottan segítette a néprajzi érdeklődésének kialakulását.¹⁵ A temesvári papnevelde jelentős központja volt a korabeli délvidéki egyházi

12 <https://gyujtemeny.neprajz.hu/neprajz.06.01.php?bm=1&kv=760208&nks=1> (Megtétekintve 2020. 12. 11.)

13 Kálmány 1912, 38–39.

14 Kálmány Lajos életrajzáának részletes leírását Péter László kutatásaiból ismerjük (Péter 1952/a, 1952/b, 2008.).

15 Péter 1996, 2–3.

oktatásnak, ahol fontosnak tartották a leendő papok tudományos (többnyire történelmi) érdeklődésének kialakítását is, így az akkori Délvidéken szolgálót teljesítő papok közül többen a magyar tudományos élet aktív szereplőivé váltak „Kálmány Lajos is ezt a hagyományt folytatta 1875-ben történt pappá szentelése után. Első kápláni állomáshelye az Arad megyei Pécska volt, itt kezdte meg népköltészeti kutatásait.”¹⁶ 1877-ben az egyházi feletteseivel való összeütközése miatt Csanádapácára helyezték. Ezzel megkezdődött vándorlása, 1910-es nyugdíjaztatásáig, illetve 1911-es szegedi letelepedéséig tizenöt, többnyire a szegedi nagytájhoz kapcsolódó településen töltött be szolgálatot, sehol sem tudott sokáig megmaradni egyházi feletteseivel, illetve a település vezetőivel kialakult konfliktusai miatt. 1878-tól Battonyára, 1879-ben Szeged-Rókusra, majd Szajánba, 1880-ban Törökbecsére, 1881-ben Apátfalvára, 1882-ben Szőregre, 1885-ben Csanádpalotára, 1887-ben Mezőkovácsházára, majd Csókára, 1891-ben Magyarszentmártonra, 1892-ben Németelemérre, 1894-ben újra Csanádpalotára helyezték.¹⁷ Így lett „széles Bánátnak vándorlegénye”, akit „nem papnak teremtett az Isten.”¹⁸ Az állomáshelyein és a szomszédos településeken aktív népköltési gyűjtést folytatott, így 1875-től haláláig (1919) hét kötetet jelentetett meg¹⁹ (Kálmány 1877., 1878., 1881., 1882., 1891., 1914.), és számos hazai és nemzetközi folyóiratban publikált.²⁰ Halála után Móra Ferenc kezdeményezésére mostoha körülmények között lévő hagyatéka – „a könyvek, a kéziratok térdig borították a két szoba padlóját és a konyhát” – a budapesti Néprajzi Múzeumba került, illetve levelei, könyvei Szegeden maradtak a Somogyi-könyvtárban.²¹

Folklorisztikai munkásságának köszönhetően az autodidakta pap a magyar folklorisztika, illetve a Magyar Néprajzi Társaság egyik legmegbecsül-

16 Raffai 2015, 501.

17 Péter 2008, 129. Péter László felsorolását tovább pontosította Miklós Péter (Miklós 2002, 13.).

18 Bori 2002, 7.

19 Kálmány 1877, 1878, 1881, 1882, 1891, 1914.

20 Móra Ferenc az *Ethnographia* folyóiratban írt Kálmány Lajos munkásságát bemutató írása után *Bibliographia Kálmány Lajos munkásságáról* címmel közreadja Kálmány Lajos életében megjelent műveit (Móra 1919, 99.).

21 Móra 1919, 95.

tebb tagjává vált. Kortársai Kálmány Lajosban leginkább a néprajzi gyűjtőt tisztelték.²² Jómaga is elsősorban ezt a feladatot tartotta fontosnak. Erről tanúskodik Kálmány 1911 után Berze Nagy Jánoshoz írt befejezetlen levelei: „Ha ön a F. F. C.-ban jegyzéket akar készíteni a mesevariánsokról, nem szabad megfélemlenie a magyar sajtóságokról, nem szabad utánzónak lennie ott, hol nagyon is szembetűnő az idegen meséktől való eltérés. Néhányra majd a jövő évben megjelenendő gyűjteményemben én is rámutatok, de én illyesmivel csak akkor foglalkozom, ha ki nem térhetek előle, nekem a fő feladatom a gyűjtés.”²³ Későbbi méltatói is gyűjtői munkájának jelentőségét hangsúlyozták. A Kálmány életművének kanonizációját elindító Ortutay Gyula első közzött foglalta össze jelentőségét 1941-ben, *Kálmány Lajos és a modern néprajzi gyűjtés* című munkájában, ahol a következőket írta „[...] húsz évvel halála után valóban az egész magyar folklorisztika jól láthatja, hogy Kálmány, mint gyűjtő a legnagyobb magyar kutatók s a legszerencsésebb kezű gyűjtők közé tartozott.”²⁴

Kálmány Lajos gyűjtői gyakorlata

Kálmány Lajos 1875-ben indult gyűjtői gyakorlata sokban eltért a korabeli mintáktól. A 19. század gyűjtemények szerzői mesegyűjtésüket többnyire kiterjedt gyűjtőhálózat segítségével irányították.²⁵ A Kálmány Lajos-hagyaték áttekintésekor néhány tétel, valamint a kéziratokban található eltérő írásmód arra utal, hogy Kálmány Lajos is próbálkozott ezzel a módszerrel, viszont szövegeinek a többségét saját maga gyűjtötte és jegyezte le. „A mai értelemben vett néprajzi terepmunkához hasonlatos, in situ mesegyűjtés a korban nem volt jellemző. A megfigyelés, vázlat és emlékezés alapján történő mesejegyzés sokkal tipikusabb megoldás volt” – írta Arany László mesegyűjtése kap-

22 Raffai 2015, 499–500.

23 Kálmány Lajos levele Berze Nagy Jánoshoz. Somogyi-könyvtár, Szeged, MS 25/1994.

24 Ortutay 1941, 193.

25 Domokos 2015.

csán Gulyás Judit.²⁶ Kálmány Lajos viszont éppen ebben tért el a kortársaitól, folyamatosan a terepen élt, érdeklődését a terep formálta. Kéziratai azt mutatják, hogy terepmunkáját gyűjtési útmutatóval készítette elő.²⁷ Munkáit a korabeli tudományos normák ellenére ösztönszerűen a terepi gyakorlatból ismert szóbeliség törvényszerűségei irányították. E tudás hozadéka, hogy figyelmét a terepmunkák során már nemcsak a szövegekre összpontosította, hanem annak gyűjtési helyszínére és előadójára is, „felfigyelt arra is, hogy jó mesék, csak jó mesemondóktól gyűjthetők.”²⁸ A *Hagyományok* első kötetében tizennégy szöveget közölt egy névtelen egyházaskéri mesemondótól, a második kötetben viszont – amelynek a *Borbély Mihály mondása után* alcímet adta – Borbély Mihály egyházaskéri mesemondó ötvenegy szövegét tette közzé,²⁹ ezzel elsőként mutatott be egy magyar mesemondót. E munka kapcsán írta Berze Nagy János Kálmány Lajosról: „Ilyet csak az tud meglátni, ki a néppel mintegy közös életet él.”³⁰ Hasonló véleményen volt Ortutay Gyula is „Kálmány élete példa volt arra, hogy a gyűjtőnek egyik legfontosabb kötelessége a kutatatott közösség körében való élet, a velük együttélés.”³¹ Kálmány Lajos tevékenységének későbbi terepi kutatása, a „*Kálmány Lajos nyomában*” program is ezt bizonyította, a „tudós papra” történő visszaemlékezések is erről árulkodnak, Kálmány teljes odaadással vett részt néprajzi terepmunkáin, az adatközlőinél lakott és ilyenkor valóban együtt élt a falusi emberekkel. Erről tájékoztatnak Katona Imre, Tóth Ferenc és Beszédes Valéria 1970-es években,³² továbbá Fehér Viktor 2013-ban végzett kutatásai.³³

26 Gulyás 2018, 410.

27 Több kéziratban is található terepi munkára vonatkozó kérdések, de önálló néphitre vonatkozó gyűjtési útmutató olvasható az EA2857, valamint az EA 2858 számú tételknél.

28 Kovács 1961, 432–433.

29 Kálmány 1914.

30 Berze Nagy 1915, 105.

31 Ortutay 1941, 196.

32 Tóth 1975.; Katona – Bori – Beszédes 1976.; Beszédes 2019, 19.

33 Raffai 2015, 506.

Kálmány Lajos szövegközlési gyakorlata

Kálmány Lajos kéziratai azt mutatják, hogy a gyűjtései során – a kortársaitól eltérő módon – válogatás nélkül törekedett a terepen mesélt narratívumokat rögzíteni és közreadni. A teljességre törekedett, mégis nála is működött egyfajta szelekció. Borbély Mihály egész repertoárjának a közlését tűzte ki célul, de mégsem tudta ezt megvalósítani, mert „[...] több oly mese került a felszínre, melyet sikamlósságánál, vagy drasztikusságánál fogva semmiképpen sem lehetett leírni [...]” – így ezeket kihagyta.³⁴

Ez a fajta cenzúra Kálmány szöveggyűjtési és publikációs módszereit is meghatározta. *Noé felesége átka folytán kopog a fejsze a fában* című mondát Kálmány Lajos először az Ethnographiában, majd *Világunk alakulásai nyelvahagyományainkban* című munkájában közölte, illetve beválogatta az *Alföldi gyűjtés* kéziratába.³⁵ A közlések között apró eltérések vannak a leírás és a szövegszerkesztés tekintetében. Tartalmi eltérés egy helyen tapasztalható: *A hogy tüzelt Nójé, kapta az Ördög haragjába beleszellentett a tűzbe, azúta füstöl a tűz* formában olvashatjuk az *Alföldi gyűjtés* kéziratban, az Ethnographiában a következő alakban szerepel: *A hogy tüzelt Nójé, kapta az Ördög haragjába ráf...ott a tűzbe, azúta füstöl a tűz*, míg az 1893-as közlésnél: *A hogy tüzelt Nójé, kapta az Ördög haragjába (beleszellentett a tűzbe), azúta füstöl a tűz*. Egyéb más hasonló példákkal is találkozhatunk Kálmány Lajos-hagyaték áttekintésekor. Ezek a változtatások feltehetően a korabeli cenzúrára tükröznek, illetve azt a szerkesztői eleve, amely módosította a normásértőnek, illetlennek számító szavakat. Ez a korabeli normák mellett részben a közönség átalakulásával magyarázható. Ennek kiigazítására többféle gyakorlatot alkalmaztak. Gulyás Judit említi, hogy Arany László megtartotta ezeket a kifogásolható szavakat, legfeljebb kipontozta őket.³⁶

Mind az alföldi, mind a szegedi identitás hangsúlyozásával összeköthető Kálmány lényeges elve, miszerint fontosnak tartotta a népköltészeti változatok

34 Kálmány 1914, II. VI.

35 Kálmány L. 1892, 81–82., 1893, 58., 2015, 343.

36 Gulyás 2018, 408–409.

nyelvjárási jelölését, azaz a gyűjtött anyag kiejtés szerinti írásmód szerint való lejegyzését. Kálmány a leírás területen is folyamatosan változott, míg a *Koszorúk az Alföld vadvirágaiból* első kötetében ez a törekvés még nem minden szövegleírásnál érvényesült,³⁷ később a *Szeged népe* második kötetében már a nyelvjárás leírása mellett megfogalmazza az általa használt lejegyzés szabályait.³⁸ Idővel a hangtani pontosságú lejegyzésre való törekvés Kálmány névjegyévé vált. Ebből fakadt, hogy a későbbi kutatók, köztük Ortutay Gyula a folklorkoriztikai lejegyzés terén paradigmaváltó folkloristát látott benne. „Közlesei ragaszkodnak az élőbeszéd és a paraszti előadás sajátosságaihoz, nem változtat semmit s ha a szövegezés néhol kissé vastag is, nem érzi magát feljogosítva a változtatásra, így köteteiből a szegedi és a temesközi magyarság eleven élőbeszéde, epikai előadóművészete, népdalainak hamisítatlan szövegezése tűnik élénk. Így a magyar néprajzban, folklórban az elsők között van, akik rátértek a helyes útra és kendőzetlenül, a maga immanens vonásaival együtt adták a népköltészeti anyagot s annak vélt lomposágait (ami természetesen következik a szájhagyományozás lényegéből!) nem akarta a szépirodalmi stílus írásos igényeihez alakítani.”³⁹

Kálmány a nyelvjárási szövegek szó szerinti rögzítésére törekedett, de tudatában volt vele, hogy mivel a gyorsírást nem ismeri, és nem rendelkezik fonográffal, a lejegyzett szövegei nem tudják visszaadni az eredeti előadást. A *Hagyományok* első kötetének bevezetőjében így írt erről: „[...] míg a fonográfot annyira nem tökéletesítik, hogy vele a nyelvahagyományokat könnyű szerrel megörökíthetjük, addig a meséket sem jegyezzük le úgy, amint kellene. A hangsúlyozást nem is említem, ezt még csak úgy, a hogy meg lehetne jelezni; de egyebet nem vethetünk hűen papirosra. Többnyire másképpen meséli, ha szabadon, egyfolytában – a mint szokta – mondja el és másképpen, ha meg kell neki várni a lejegyzést. A szaggatott előadású mesélés – mikor a mese közben meg-megáll: időt kap magát akként kifejezni, mint nem tudta volna, ha nem leírásra mesél – a válogatott kifejezések létrehozója, no meg hogy sokszor az irodalom nyelv-

37 Kálmány 1877, 1878.

38 Kálmány 1882, 231–244.

39 Ortutay 1941, 197.

vén, vagy mint ők mondják, urasán iparkodnak elmondani. Mondjam-e, hogy hatással van a mesemondóra, ha tanult embernek mesél? Urasán akar beszélni. Mindez pedig a szülője annak, – a mi megtörtént velem – hogyha az ember betűről-betűre irta is le az elmondása után az adatot, a mikor lenyomatva megjelent a meséje s felolvasták előtte, hogy így mondta-e? a felelet az volt: hogy ilyen formán, de nem egészen így.⁴⁰

A fenti stílusbeli átalakítások következtében, valamint a szövegek pontos lejegyzésének a lehetősége hiányában Kálmány kiadványai esetében sem beszélhetünk a 19. század végi és 20. század eleji epikus folklór hiteles, szó szerinti hűséggel való dokumentálásáról. Az ilyen módon rögzített népmeseszövegek gyűjtőmódszerének lényegére világított rá Kovács Ágnes, aki szerint a megjelenítés minősége nemcsak a mesemondótól és a hallgatóságtól függ, hanem a gyűjtőtől is, aki például más eredményt kap, ha „[...] kézírással kétségbeesetten próbálja követni az elhangzottakat, rögzíteni a szokatlan hangalakú szavakat, szórendet. Arra rendszerint már nem is futja az energiájából, hogy a gondolati tartalmat, a mondanivalót is kövesse, vagy a mesemondót élénk érdeklődésével, esetleg közbeszólásaival nagyobb erőkifejtésre ösztönözze. Ilyen körülmények között a feljegyzett mese nagyon halvány mása lesz a bármikor máskor elhangzott változatoknak, vagy éppenséggel a jobb mesemondó által lelkes hallgatóság előtt előadott népköltési alkotásnak.”⁴¹

Kálmány ugyan a körülményekhez képest a terepen az előadott változat pontos lejegyzésére törekedett, mégis a szövegek szóbeliségből írásbeliségbe való átváltása nem történhetett meg hitelesen. Hogy milyen módszerekkel és milyen mélységekben történt szövegalakítási gyakorlata, csupán a Kálmány Lajos-hagyaték vizsgálata, kéziratának és publikációinak összevetése mutathatja meg.

A Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumának Kéziratgyűjteményében őrzött Kálmány Lajos-hagyaték „mintegy 22 000 oldalnyi kézirat 215 tételben, EA 2761–2973, 10655, 13342, 14944, 19017 leltári számok alatt található.”⁴²

40 Kálmány 1914, I. VIII.

41 Kovács 2019, 122.

42 Forrai 2015, 16.

Ebből 91 tétel tekinthető meg a múzeum online gyűjteményében.⁴³ Ezeknek az online módon áttekinthető dokumentumoknak egy része füzetekből áll, de többségük papírlapokból. Állapotuk sok esetben rossz, megkopott, elszakadt, töredékes oldalakat tartalmaz. Az egymás mellé helyezett lapok kapcsolódása gyakran esetleges, habár a rendezetlen hagyaték gondozása megtörtént.⁴⁴ „A Kálmány-gyűjteményt jelenleg is a Kovács Ágnes által felállított rendben őrizzük. – írta Forrai Ibolya – A rendezett kéziratanyag főbb egységei: Kálmány Lajos levelezése; tanulmányok és tanulmánytöredékek; kiadásra előkészített műve: az *Alföldi gyűjtés*; kiadott műveiből származó töredékek; hatalmas népköltési gyűjteménye (műfaj szerinti csoportosításban: balladák, mesék, mondák, legendák, néphitadatok, szokásleírások, népszokások); saját gyűjtőfüzetei; levelező hálózata által összegyűjtött eredeti kéziratok füzetek; Ipolyi Arnold népmese-gyűjteménye Kálmány jegyzeteivel; Abafi-Aigner Lajos népköltési gyűjteménye.”⁴⁵ A hagyaték meseanyagát Kovács Ágnes tekintette át és rendezte az ötvenes években. Észrevételeiről így írt: „[...] meglepetést okozott számomra a hiteles népmese-gyűjtés első kezdeményezőjének tekintett Kálmány Lajos hagyatékának az áttanulmányozása. Kiderült, hogy Kálmány szövegei sem hitelesebbek, mint Aranyéi vagy Krizáé, csak – rosszabbak. Arany László kitűnő mesemondó volt, Kriza igen jó stílusza, Kálmány azonban sem az egyik, sem a másik. Szövegeit háromszor, négyszer is átírta [...]”⁴⁶

Kálmány Lajos munkamódszere volt, hogy folyamatosan kéziratok másolatokat készített a gyűjtéseiről. Az *Alföldi gyűjtés* szerkesztésével kapcsolatban jegyzte meg Forrai Ibolya: „Az anyagban egy-egy szövegről több, Kálmány által

43 Kutatásom alatt az online hozzáférhető kéziratokat tekintettem át a gyűjtőfüzetekre és a meseszövegeket tartalmazó kéziratokra fókuszálva: EA 2801. Meseszövegek I–III.; EA 2802. Meseszöveg, töredékek, feljegyzések; EA 2803. Meseszövegek, töredékek; EA 2806. Mesejegyzetek; EA 2808. Mesekatalógus, jegyzetek, gyűjtés I–II.; EA 2842. Gyűjtőfüzetek, meseszövegek; EA 2843. Gyűjtőfüzetek, dalszöveg, meseszöveg, jegyzetek; EA 2844. Gyűjtőfüzetek, dalszöveg, meseszöveg I–XVIII.; EA 2972. Gyűjtőfüzet töredék.

44 A Kálmány Lajos-hagyaték rendezetlenségéről, töredékes voltáról, állapotáról Kálmány halála után Móra írt (Móra 1919, 95.). A hagyaték történetét legutóbb Forrai Ibolya dolgozta fel (Forrai 2015, 16.).

45 Forrai 2015, 16.

46 Kovács 1961, 432.

írott kéziratos másolat is előfordul.”⁴⁷ Ez a munkamódszer jellemezte a korabeli folklorisztika szövegközlései (alakítási) eljárásait, erre utal Gulyás Judit megállapítása: „Egy népmese [...] nem csupán a szóbeliségben variálódik, hanem éppen a népköltészet értéké nyilvánítása, írásbeli rögzítése és nyilvánossá tétele miatt – legalábbis a 19. századi magyar anyagban – a textualizáció folyamányaként írásbeli szövegvariánsok sorozatával kell számolnunk.”⁴⁸ A kéziratok áttekintésekor e másolatok eltérő formái is feltűnnek. Részben grafitceruzával írt, nehezen olvasható, rövidítéseket is tartalmazó, gyors folyóírású, feltételezhetően terepen történt lejegyzésre utaló szövegeket találhatunk, ezeket neveznénk elsődleges változatnak. E szövegek oldalai számos alkalommal fekete tintával, illetve ceruzával át vannak húzva, talán jelölve ezek átmásolását. Több esetben a fenn említett szövegeknek a tintával szebben leírt, letisztult formájú változatával is találkozhatunk, gyakran több másolatával is, ezeket neveznénk másodlagos változatnak. A szövegek beazonosítása és összevetése alapján azt mondhatjuk, hogy a változtatások, amelyekre Kovács Ágnes is utalt, hangsúlyosan az elsődleges változatok tintával történt átírásakor történtek. Ez utóbbiak már többnyire megegyeztek a publikált szövegekkel. Milyen szövegalkítások történtek ebben a folyamatban? Kálmány Lajos az elsődleges változatnál csak részben jelölte a nyelvjárást. Megtalálhatók benne a szegedi nagytáj tájszavai és özö nyelvjárást mutatói szavai, de a későbbi átírásoknál kerültek ki a hiányjelek, a magánhangzó-jelölések többsége. Emellett változtat a kis- és nagybetűk használatán, valamint a szavak egybe- és különírásának tekintetében is. A szövegek tagolása, a párbeszédek jelölése és az írásjelek használata is a másodlagos változat alakítása közben történhetett meg.

Az elsődleges változatoknál sok mindent rövidítve írt le, a számokat nem betűvel, és a szavakat is néha rövidíti, például az ördögösvénaszszon helyett öv, *Jézus Krisztus* helyett *Kr. szerepel*.

Kálmány Lajos az elsődleges változatnál többnyire nem közölt címekeket és a gyűjtés helyét sem tüntette fel, ezek az információk már csak a másodlagos változatnál jelennek meg, általában a szöveg alatt. Az adatközlő személyét mindkét formában elvéve jelöli.

47 Forrai 2015, 22.

48 Gulyás 2012, 335.

Több szöveg változatainak összevetése tartalmi eltéréseket is mutat. A szövegalakítás e folyamatnak a bemutatását példaként Kálmány Lajos által Borbély Mihálytól gyűjtött *A pingált szobák* mese szövegével illusztrálnám, amely elsődleges formában csak töredékes változatban található meg az EA 2802 *Meseszövegek, töredékek* című kéziratban. *A pingált szobák* mese ATU 314A (AaTh 314A A vitéz juhászegény I+II) + ATU 321 (AaTh 321 A vak öregek I) + ATU 505 (AaTh 506 A megszabadított királykisasszony III+IV) típuskombinációja, amelyet Kálmány Lajos a *Hagyományok* második kötetében jelentetett meg.⁴⁹ A kéziratban csak egy szakasza, a publikált változat 29. oldalától a mese végéig tartó része olvasható. A 1913-ban gyűjtött szöveg hiányossága indokolható Kovács Ágnes magyarázatával is, miszerint: „Kálmány Lajosról tudjuk, hogy 1906-ban szélütés érte, s hűdött kezének az írás nehezeére esett. Ezért a hosszabb mesékből csak részleteket tudott szó szerint leírni, a többit emlékezetből pótolta. Az így elkészített meséket azután újra meg újra leírta, motívumokat kihagyott, másokat pótol, majd a nyelvjárást nem tartotta elég tökéletesnek, míg végre három-négyszeri átírás után a szöveget nyomdára késznek ítélte.”⁵⁰ Mégis a véleményem szerint a hagyaték töredékes volta okozhatja a mese első részének a hiányát, feltehetően a hiányzó részek elvesztek, ugyanis Kálmány az itt közölt szövegrészt egészében írta le, folyamatosan közölve, önálló egész oldalakon. Ennek a szövegrésznek az összevetése a publikált változattal azt mutatja, hogy Kálmány Lajos változtatott ugyan a szövegeken, de motívumokat nem hagyott ki és nem épített be újakat, valamint nem változtatott a mese menetén. Változtatásai többnyire a mesemondó vélt „hibáinak” a kiigazításából, továbbá szócserekből és pontosításokból álltak. Például Kálmány a Borbély által használt *ezüstparipa* kifejezést *ezüstszőrű paripára* cserélte, az *aranparipa* helyett *paripát* írt. Továbbá több alkalommal a *János* és a *vándorló* szavakat *vándorlegény* szóra javította ki. Ennek az okát csak találgatni tudjuk, lehet, hogy a szóismétlés elkerülése volt a cél, ugyanis a főhőst jelölő háromféle főnév folyamatosan cserélődik a szövegben. Ennek illusztrálása jól látható a lenti részletnél.

49 Kálmány 1914, II. 23–31.

50 Kovács 1961, 433.

Az EA 2802 *Meseszövegek, töredékek* című kézirat 40. oldalán olvasható a következő részlet:

„Hogy a lovak is mögszabadultak mög az öreg is mer elátkozottak vótak. Mikor a sárkánt legyöszték akkor átmöntek a másik firhang alá ott búcsúzott el az öreg a Jánostul mög a paripák is János adott az öregnek a vérös üngbül egy darabot, és az öreg magáhon vötte az öreg pedig adott a Jánosnak egy veszzsöt, azzal útnak indult az öreg János is.”

A fenti szöveg a *Hagyományok* kötetben így szerepel:

„De hogy hogy a lovak is mögszabadultak mög az Öreg is – mert elátkozottak vótak – segítettek Jánosnak. Mikor a Sárkánt lègyöszték, akkor átmöntek a másik firhang alá, ott búcsúzott el az Öreg a vándorlólegéntül mög a paripák is. A vándorlólegén adott az Öregnek a vérös üngbül egy darabot, az Öreg pedig a vándorlólegénnek egy veszzsöt, azzal útnak indult az Öreg is, a vándorlólegén is.”⁵¹

Új mondatok beékelésére csak elvétve került sor, ezek célja a mese történetének a pontosítása lehetett. A fenti szövegrész elejére így kerül be a *segítettek Jánosnak* rész. De egyéb esetekkel is találkozhatunk, például Kálmány a történet jobb megértése végett beékeli az „Ez mind a firhang alatt lácczik a piktoroláson” mondatot, valamint a narratíva újramesélésekor, az elsődleges történet kihagyott részeit, amelyeknél újra ismétli a korábban elmondottakat: Pédaul a „Mögén másik firhang alá mönnek, ott mán viszi a víz a hordót” szövegrész után betoldja „a vándorlólegént mög a királnál keresik, de séhun sé tanálik. Másik firhang alá mönnek, ott látik, hogy gyünnek a kérők: herczegök, grófok, nagyülepü tótok mög válogatott cigán gyerökök, de a kiráلكisaszszon nem akar égyikhön sé férhönmönni.”⁵² Emellett a szöveg átírásakor ritkábban a szövegrészek elhagyása is megjelenik. Érthetetlen például, hogy a vizsgált mese befejező szakaszát miért hagyta el Kálmány, hiszen az részben olvashatatlanul, de az elsődleges szövegben szerepel.

51 Kálmány 1914, 30.

52 Kálmány 1914, 30.

Összefoglalás

A fentiek azt mutatják, hogy Kálmány Lajos textualizációs módszere nem volt újszerű, leírásai a 19. századi szövegalkotási módszerhez igazodtak. Ennek okát Gulyás Judit megállapításával lehet magyarázni, aki egy kiegészítő szempont-ra hívja fel a figyelmet a 19. századi szövegközlésekkel kapcsolatban. Szerinte a „[...] szövegváltoztatások nem csupán – egyébként kétségtelen – ideológiai, esztétikai normák érvényesítéséből fakadtak, hanem magából a médiumváltásból is, mivel szóbeli szövegeknek az írásbeliség közegébe való áthelyezése során nem biztosítható a totális autenticitás, a legjobb szándékok és a lehető legtökéletesebb szakmai tudás és technikai feltételek mellett sem. Ez meglehetősen triviális állítás, mégis, úgy hiszem, érdemes felhívni rá a figyelmet, mellőzöttsége okán. Az akár egy vagy több órán át tartó, a közönséggel interakcióban folytatott, a nonverbális kommunikációra is építő mesemondás írásbeli reprezentációja, a szóbeli előadásból az írásban rögzített szöveg előállítás nem egyszerű és nem is magától értetődő eljárás, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy korszakunkban hang- és képrögzítési technikák és eszközök értelemszerűen még nem léteztek, így a szövegrögzítés elsődleges és egyetlen formája a kéziratos (majd esetenként nyomtatott) írásbeliség volt. Egy mese a szóbeliség-írásközeg médiumváltás során különböző fázisokon mehetett keresztül, különféle funkciójú írásos szövegek készülhettek a szóbeli előadás nyomán (feljegyzés, vázlat, újraírás, másolat, tisztázat stb.), és változatos technikák tették lehetővé azt, hogy e médiumváltás történetileg véghezvihető legyen.”⁵³

Ennek tükrében elmondható, hogy Kálmány Lajos újszerűsége gyűjtési gyakorlatában kereshető. Egy nagytáj területén történő terepmunkája módszerintézetileg kapcsolódik a későbbi néprajzi gyűjtők módszereihez, akik egy előre kialakított gyűjtési tervvel, tudatosan egy adott területén folytattak terepmunkát, a szóbeliségből és a terepen észlelt jelenségekből kiindulva hoztak adatokat. Kálmány Lajos a szövegrögzítéskor és lejegyzéskor a hitelesség kér-

53 Gulyás 2012, 334.

dését szem előtt tartva, pontos nyelvjárási lejegyzésre törekedett, de a korabeli körülmények szerint átalakítva, pontosított változatban közölte a szövegeit. A mesekutató területén a mesemondó személyét előtérbe helyezve megelőzte a korát, viszont textológiai gyakorlata a 19. század módszereihez igazodott. Ennek ellenére Kálmány Lajos szerepe a magyar folklorisztikában kiemelkedő, egyet lehet érteni Voigt Vilmosmal, miszerint a „19. század végétől legjelentősebb gyűjtői és publikálói gyakorlatot a vidéki pap, Kálmány Lajos alakította ki. A néphez közel férkőző gyűjtő, akinek elve az, hogy a folklorista ne válogasson, ne a maga ízlésével helyettesítse a folklór alakulástörvényeit. Gyűjtött egyetlen tájegységről, egyetlen adatközlőtől, és például állatmese-publikációi arra is valának, hogy valamilyen rendszerezett útmutató nyomán dolgozott.”⁵⁴

54 Voigt 1980, 33.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bárth 2012.** Bárth Dániel: Történeti folklorisztika Magyarországon. Előzmények és távlatok. *Etnoszkóp*, 2. (2012) 1. sz. 9–21.
- Benedek 2003.** *Három vándorló Királyfirul való Historia. A sárospataki kézirat mesegyűjtemény (1789)*. Közzé teszi: Benedek Katalin, L'Harmattan, Budapest, 2003.
- Benedek 2006.** *A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kézirat folklórgyűjteménye egész Magyarországról. 1845–1858*. Közzé teszi: Benedek Katalin, Balassi Kiadó, Budapest, 2006.
- Berze Nagy 1915.** Berze Nagy János: Kálmány Lajos új mesegyűjteménye. *Ethnographia*, XXVI. (1915) 93–115.
- Beszédes 2019.** Beszédes Valéria: Kálmány Lajos és Borbély Mihály nyomában, Temesközben a hetvenes években. In: Szőke Anna (szerk.): *Csóka, Szanád, Bijodra, Černabara, Věrbica. Kálmány Lajos halálának 100. Évfordulójára szervezett emlékkonferencia tanulmánykötete*. Kiss Lajos Néprajzi Társaság, Szabadka, 2019.
- Bori 2002.** Bori Imre: Feljegyzések. „Széles Bánátnak vándorlegénye”, akit „nem papnak teremtett az Isten”: Kálmány Lajosról II. *Magyar Szó*, 59. (2002) 180. sz. 7.
- Dékány 2004.** Dékány Rafael: A pityke és a kökény. In: Kriston Vízi József (szerk.): *Dékány Rafael válogatott népmeséi az 1880-as évek második feléből*. Argumentum, Budapest, 2004.
- Domokos 2015.** Domokos Mariann: *Mese és filológia. Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2015.
- Domokos – Gulyás 2018.** Domonkos Mariann – Gulyás Judit (szerk.): *Az Arany család mesegyűjteménye. Az Arany család kézirat mesé- és találósgyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kritikai kiadása*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Universitas Kiadó – MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest, 2018.
- Forrai 2015.** Forrai Ibolya: Kálmány Lajos népköltési hagyatéka a Néprajzi Múzeumban. In: Forrai Ibolya – Raffai Judit (szerk.): *Kálmány Lajos: Alföldi*

- gyűjtés*. Balassi Kiadó, Budapest, 2015. 9–23.
- Gulyás 2008.** Gulyás Judit (szerk.): *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról*. (Artes Populares 23.) ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 2008.
- Gulyás 2010.** Gulyás Judit: „Mert ha írunk népdalt, mért ne népmesét?” *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010.
- Gulyás 2012.** Gulyás Judit: A magyar történeti mesekutatás. *Ethnographia*, 123. (1912) 317–343.
- Gulyás 2018.** Gulyás Judit: Arany László meseértelmezése. *Etho-lore, MTA BTK Néprajztudományi Intézetének évkönyve*, XXXV. (2018) 405–456.
- Kálmány 1877.** Kálmány Lajos: *Koszorúk az Alföld vadvirágaiból*. I. Réthy Lipót és fia, Arad, 1877.
- Kálmány 1878.** Kálmány Lajos: *Koszorúk az Alföld vadvirágaiból*. II. Réthy Lipót és fia, Arad, 1878.
- Kálmány 1881.** Kálmány Lajos: *Szeged népe*. I. *Ős Szeged népköltése*. Réthy Lipót és fia, Arad, 1881.
- Kálmány 1882.** Kálmány Lajos: *Szeged népe*. II. *Temesköz népköltése*. Réthy Lipót és fia, Arad, 1882.
- Kálmány 1891.** Kálmány Lajos: *Szeged népe*. III. *Szeged vidéke népköltése*. Bába Sándor könyvsajtója, Szeged, 1891.
- Kálmány 1912.** Kálmány Lajos: Vérint való testvérek. *Ethnographia*, XXIII. (1912) 38–46.
- Kálmány 1914.** Kálmány Lajos: *Hagyományok. Mesék és rokonneműek*. I. *Borbély Mihály mondása után*. II. *Néphagyományokat-Gyűjtő Társaság*, Vác, 1914.
- Kálmány 2015.** Kálmány Lajos: *Alföldi gyűjtés. Közé teszi: Forrai Ibolya – Raffai Judit*, Balassi Kiadó, Budapest, 2015.
- Katona – Bori – Beszédes 1976.** Katona Imre – Bori Imre – Beszédes Valéria: *Pingált szobák. Borbély Mihály meséi. Kálmány Lajos gyűjtése. (A kötet végén Borbély Mihály gyermekeinek meséivel.)* Fórum, Újvidék, 1976.
- Kovács 1961.** Kovács Ágnes: Benedek Elek és a magyar népmesekutatás. *Ethnographia*, 72. (1961) 430–444.
- Kovács 2019.** Kovács Ágnes: *Tanulmányok a mesemondásról*. Hagyományok Háza, Budapest, 2019.

- Kriza 2012.** Kriza János: „Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...” *Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez.* Közzé teszi: Szakál Anna, Kriza János Néprajzi Társaság–Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2012.
- Kriza 2013.** Kriza János: *Vadrózsák II. Erdélyi néphagyományok.* Kriza János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2013.
- Móra 1919.** Móra Ferenc: Kálmány Lajos halála. *Ethnographia*, XXX. (1919) 94–99.
- Ortutay 1941.** Ortutay Gyula: Kálmány Lajos és a modern néprajzi gyűjtés. *Szellem és Élet*, IV. (1941) 4. sz. 192–202.
- Péter 1952/a** Péter László: *Kálmány Lajos. Egy nagy magyar folklorista élete.* Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest, 1952.
- Péter 1952/b.** Kálmány Lajos: *Történeti énekek és katonadalok.* (Kálmány Lajos népköltési hagyatéka I.) Közzé teszi: Péter László, Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest. 1952. 5–69.
- Péter 1996.** Péter László: *Piarista seregszámla.* Elhangzott 1996. július 1-jén a szegedi piarista iskola 275 éves fennállása alkalmából a Szegedi Nemzeti Színházban rendezett díszelőadáson. 1996. http://www.szepe.hu/files/u3/peter_laszlo-piarista_seregszaml.pdf; a letöltés időpontja: 2014. 11. 12.
- Péter 2008.** Péter László: *Kálmány Lajos. Válogatott tanulmányok.* Bába és Tár-sai–Kálmány Lajos Közművelődési Egyesület, Szeged–Pécska, 2008.
- Raffai 2015.** Raffai Judit: Kálmány Lajos. In: Forrai Ibolya – Raffai Judit (szerk.): *Kálmány Lajos: Alföldi gyűjtés.* Balassi Kiadó, Budapest, 2015. 499–514.
- Szabó 2009.** Szabó Sámuel: *Erdélyi néphagyományok 1863–1884.* Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin Európai Folklor Intézet – Mentor Kiadó, Budapest – Marosvásárhely, 2009.
- Tóth 1975.** Tóth Ferenc: *Kálmány Lajos nyomában. Az észak-bánáti népballedék élete.* Hungarológiai Intézet, Újvidék, 1975.
- Voigt 1980.** Voigt Vilmos: A magyarországi folklorisztikai textológia eredményei és feladatai. *Hungarológiai Közlemények*, XII. (1980) 42–43. sz. 29–47.